

Pleskalová, Jana

O tzv. parasystému

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2000, vol. 49, iss. A48, pp. [41]-46

ISBN 80-210-2350-3

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101661>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JANA PLESKALOVÁ

O TZV. PARASYSTÉMU

Historická slovtvorba přináší řadu pozoruhodných informací, z nichž nejzávažnější jsou poznatky o vzniku a vývoji jednotlivých slovtvorných typů a o zákonitostech, které se při tom uplatňují. Jejich největší význam spočívá v tom, že umožňují poznat daný slovtvorný systém v hlubších souvislostech. Např. ucelené zobrazení slovtvorného vývoje substantiv ukazuje tvoření mnohých formací, zejména speciálních pojmenovacích jednotek, v zcela jiném světle a boří nejednu vžitou představu. Ale nechme za sebe mluvit výsledky konkrétní slovtvorné analýzy.

I. Němec sice už před lety konstatoval (1968, 1980, např. s. 73), že se při tvoření speciálních pojmenování, jako proprií, termínů a názvů expresivně zbarvených, hojně využívají periferní pojmenovací typy, ale teprve D. Šlosar ve svých studiích o slovtvorném vývoji substantiv upozornil na hlavní specifika této slovtvorby (1986, 1987, zejména však 1994, 1999). S oporou o bohatý materiál stč. a nč. kompozit ukázal, že při tvorbě uvedených pojmenování hrají důležitou roli periferní prostředky, postupy a formanty, které v jiných případech už ztratily svou produktivitu. Na základě těchto zjištění došel k názoru, že propria, termíny a expresiva vytvářejí na okraji základního systému apelativ speciální sekundární soustavu, v jeho terminologii **parasystém** (1987, s. 121), jehož specifické rysy se nejvíce projevují právě v plánu slovtvorném.

Naše zkušenosti s onymickou slovtvorbou (Pleskalová, 1992, 1998) Šlosarovy závěry potvrzují. Lze snadno dokázat, že propria, z nich pak zvláště některá antroponyma (vlastní jména osobní — *Evča* < *Eva*) a chrématonyma (vlastní jména lidských výtvorů, jako společenských jevů, institucí, výrobků apod., např. čaj *Jemča* < *Jem-nický ča-j*), nesou všechny typické znaky onoho parasystému. Ve své studii chceme představit parasystém stč. antroponym, stanovit jeho zvláštnosti i obecné parasystémové rysy a tím potvrdit objektivní existenci této speciální sekundární soustavy. Bohaté materiálové východisko v podobě 10 500 stč. osobních jmen z 11.–15. stol. reprezentující postupné formování staročeské antroponymie (zhruba 1700 antroponym z 11.–13. stol. — Pleskalová, 1998, s. 8; 8800 osobních jmen z období do 15. stol. — Svoboda, 1964, s. 24) je podle našeho soudu dostatečnou podporou následujících tvrzení.

Je obecně uznáváno, že vlastní jména, speciální jazykové prostředky, jejichž hlavní funkcí je pojmenovat a individualizovat, identifikovat jednotlivce či jednotlivinu v rámci objektů téže třídy, vytvářejí na okraji základního systému apelativ sekundární soustavu. Propria, termíny a expresiva tvoří parasystém společný. V jeden celek je spojují shodné, tj. obecné parasystémové rysy vyplývající z jejich shodného postavení, uvnitř tohoto celku je rozdělují vlastnosti, jež plynou především z rozdílných komunikačních funkcí. V případě proprií je to funkce pojmenovací a individualizační, identifikační.

Pro parasystém platí: 1. Vzniká v důsledku konkrétní společenské potřeby. 1.1 Např. propriální soustava se mohla zformovat teprve tehdy, když se objevila nutnost pojmenování schopných individualizovat jedince nebo jednotlivinu v rámci určité třídy objektů, tedy až na jistém stupni vývoje společnosti. (Dějiny etnokultury ukazují, že neexistuje lidské společenství, v němž by se nevyskytovala vlastní jména; Šrámek, 1999, s. 35, aj.)

2. První pojmenovací jednotky vycházely ze základního slovtvorného systému apelativ; tvořily se podle vzoru těch obecných jmen (a jejich slovtvorných typů), které umožňovaly vyjadřovat potřebné pojmenovací motivy. 2.1 Nejstarší antroponyma byla často motivována tělesnými a duševními vlastnostmi pojmenovávaného, srov. lat. *Felix* ‚šťastný‘, *Paulus* ‚malý‘, hebr. *Šalomoun* ‚pokojný‘, řec. *Sophia* ‚moudrost‘, tj. ‚moudrá‘, atd.; Kopečný, 1974, s. 18, 111, Knappová, 1996, s. 11). V češtině navazovala na starobylá apelativní jména vlastností a nositelů vlastností psl. původu a na stejně motivovaná psl. antroponyma: stč. *běloš* — *Běloš*, *dobrota* — *Mladota*, *malík* — *Malík*, *malý* — *Malý*, *holec* — *Holec* atd.

3. V parasystému se pak uplatňuje zvláštní, parasystémové tvoření (Pleskalová, 1998, s. 9) založené na volnějším pravidlech derivace a kompozice a disponující osobitými formanty a slovtvornými typy. Jeho úloha začíná tam, kde končí možnosti základních slovtvorných způsobů, přesněji řečeno, když derivace a kompozice řízená pevnými pravidly a vládou omezeným počtem formantů nestačí uspokojit enormně zvýšenou potřebu jistých speciálních pojmenování (např. vytvořit v 11.-13. stol. tolik formově rozrůzněných antroponym, aby se při tradičním označování osoby jediným jménem v rámci určité society stejná antroponyma příliš často neopakovala).

3.1 Pro parasystémové tvoření derivací je příznačné využívání různě zkrácených odvozovacích základů a periferních, popř. mimo parasystém neznámých nebo již neužívaných formantů. Okrajové a neproduktivní sufify uplatňované ve své původní funkci, např. stč. *Miloň*, nč. literární jméno *Drsoň*, příjmení *Štědroň*, expresivum *hlupoň*, termín *rychloň* ‚druh brouka‘, tvoří základní kameny, na nichž byl postupně budován inventář parasystémových prostředků. Např. sufix **-yš* odvozoval jména nositelů vlastnosti včetně stejně motivovaných antroponym a v této funkci byl spojitelný pouze se základy přídavných jmen (Svoboda, 1964, s. 117). Ve staré češtině byl periferní a patrně i expresivně zabarvený (Šlosar, 1986, s. 270) a právě tyto vlastnosti ho přivedly do parasystému. V nové funkci se spojoval nejen se základy adjektivními (stč. antroponyma *Bělyš*, *Malýš*, *Holýš*, stč. název rostliny *černýš*), ale i substantivními a verbálními (stč. antroponyma *Markýš* < *Marek*, *Miryš*, *Lhyš*, příjmení *Jaryš*, *Mikyš*, Svoboda, 1964,

s.153), a jak ukazuje novočeská přírodovědná terminologie (*měkkýš, savýš, korýš, mlokýš, hvězdýš*), nář. termín *ostrýš* (ryba ježdík), ojedinělá expresiva (*slépýš* ‚špatné vidící‘, popř. ‚zaslepený tvor‘) a hypokoristika (*Ferdyš, Vendýš < Venda*), je produktivní dodnes (Dokulil, 1967, s. 330, Hausenblas-Dokulil, 1967, s. 431). Podobných případů bychom mohli uvést více.

Parasytém připouštějící odvozování ze zkrácených základů poskytuje ideální podmínky pro perintegrační procesy (Dokulil, 1962, s. 101, Pleskalová, 1998, s. 106–110), jejichž výsledkem je velké množství rozmanitých, mimo parasytém neznámých slovotvorných prostředků (z období do 15. stol. dokládá Svoboda 240 antroponymických formantů včetně jejich variant). Např. na základě perintegrace typu *Dobr-oš > Dobro-š* (podle *Dobromír* ap.) vznikl sufix *-š*; odvozoval jména od základů zakončených vokálem: stč. *Doma-š < Doma-slav, Dale-š < Dale-bor, Hosti-š < Hosti-slav*. Pod vlivem složených jmen s odlišným koněkem nebo se stejnými základy v různých pozicích nastávaly v některých formacích další perintegrace, jejichž výsledkem byly varianty *-iš* (*Hosti-š > Host-iš* podle *Dobrohost, Hostomi*), *-eš* (*Dale-š > Dal-eš* podle *Dalibor*), *-aš* (*Doma-š > Dom-aš* podle *Domislav*) atp.; ty se postupně osamostatnily a tvořily antroponyma od základů zakončených na konsonant: *Vitaš, Mireš, Janiš*. V období 11.-13. stol. se parasytémové tvoření nacházelo v počáteční fázi, ale v dalších stoletích jeho význam vzrůstá (Pleskalová, 1998, s.107–110).

V této souvislosti je třeba zdůraznit, že odvozování od různě zkrácených základů, tzv. (mechanické) krácení slov (Dokulil, 1962, s. 25–26, 1996, s. 99) s případnou následnou derivací (*Běta < Alžběta*, slangové, tzn. expresivně zbarvené *uča < učitelka; Mach < Matěj, brach < bratr*) a tvoření slov zkratkových (*Čedok*), je možné pouze v parasytémových.

3.1.1 Nejvíce se rozvinulo v propriích, poněvadž vlastní jména nejsou omezoována původní (apelativní) sémantikou výsledné formace. Významem vlastních jmen je plnění onymických funkcí, zejména pojmenovací a individualizační, a jemu nejsou ani redukovány základy, ani neobvyklé slovotvorné prostředky na překážku, spíše naopak. Odvozování od různě zkrácených základů a hojné využívání parasytémových, mnohdy pouze specificky onymických formantů je vítaným způsobem, jak vytvořit potřebný bohatý repertoár antroponym. V období 11.-15. stol., kdy byli lidé i na oficiální úrovni označováni jménem jediným, pomáhaly tyto zkrácené obměny rozlišovat jednotlivce původně nazvané stejným jménem (např. žena jménem *Budislava* je v administrativních listinách 14. stol. jmenována též *Buchna*, Svoboda, 1964, s. 33) nebo samy sloužily jako samostatná oficiální pojmenování uváděná v úředních písemnostech (12.-13. stol. *Janec, Janeš, Janiš, Januš, Janota*; Pleskalová, 1998, s. 133). Od 14. stol. vystupovaly stále častěji ve funkci druhého, doplňkového jména (tzv. příjmi) a nakonec (1780) se staly základem dnešních příjmení. V nové češtině, kdy se příjmení dědí nebo přejímají a křestní jména vybírají z úředně stanoveného repertoáru, zůstává parasytémové tvoření osobních jmen pouze ve sféře nespisovné, v oblasti přezdívek a hypokoristik, tj. slov expresivně zbarvených, a zde působí s neztenčenou silou (Knappová, 1989, s. 31–36: *Mikuš, Hugoš, Tomeš, Karlouš, Otoušek, Ferdyš* atd.).

Parasystémové formanty se mohou připojovat k plným i zkráceným odvozovacím základům (*Janeš* < *Jan*, *Daneš* < *Daniel*, *Mach* < *Ma-těj*, *brach* < *bra-tr*), a to bez ohledu na jejich původní význam a slovnědruhový charakter (termín *mlokýš*, stč. antroponyma *Lhýš*, *Drahýš*, *Vlkýš*, *Chotýš* < *Chotěbor*). Spojitelnost parasystémových formantů s příslušnými základy je omezována distribucí formantů vázanou hláskoslovně (o ní Šlosar, 1986, s. 253–295). Zdá se, že ostatní pravidla, či spíše jen tendence zabraňující spojování jistých základů a formantů jsou vázány na konkrétní okruh speciálních pojmenování a na jeho vývojové proměny (Pleskalová, 1998, s. 103–110). Ale tato problematika nebyla dosud detailně prozkoumána.

3.2 Pro parasystémové tvoření kompozicí je využívání periferních typů stejně důležité. K nejvýznamnějším patří typ s předním členem verbálním a zadním substantivním, často uplatňovaný v stč. antroponymii včetně jmen obyvatelských, např. *Budivoj*, tj. povzbuzovatel vojska, *Zbizubi*, *Hřešihlavi*, a dodnes užívaný v terminologii (*trativod*) a expresivech (*močihub*, *vydřiduch*); Šlosar, 1994, 1996, Pleskalová, 1998. Parasystémové tvoření kompozicí spočívá ve volnějším spojování dvou autosémantických základů, které na rozdíl od pravé kompozice apelativ a na ně navazujících proprií (stč. *dobrohost* ‚dobrý host, hrdina‘ — osobní jméno *Dobrohost*) nepřihlíží k sémantice výsledné formace.

3.2.1 Je využíváno především v propriích, protože vlastní jména, jejichž hlavní funkcí je označovat konkrétní jednotliviny jako jedinečné objekty, lexikální význam nepotřebují. Stč. osobní jména typu *L'utomír*, vlastně ‚Lítý mír‘, národní jména vlastenců z doby národního obrození (fyzik *Michal Silorad Patrčka*, lékař *František Lékoslav Koráb*), literární jména, jako např. *Krvomír*, postava z Tylovy báchorky, naznačují možnosti parasystémového spojování komponentů. Je prokázáno (Pleskalová, 1998, s. 103–110), že v parasystému stč. antroponym bylo volnější spojování dvou základů řízeno pravidly, která nedovolila vytvářet formace, jejichž slovtvorná struktura by neodpovídala struktuře českých kompozit („**Miromoj*“). Uvedené spojování by jinak ztratilo svůj smysl, neboť vzniklo za účelem rozmnožení inventáře složených antroponym. a) Volnějšího spojování dvou základů se účastnil alespoň jeden komponent, který byl dříve hojně využíván při kompozici osobních jmen podle apelativních vzorů. Jeho přítomnost signalizovala, že se jedná o antroponymum, a tak napomáhala novým propriím k úspěšnému fungování v komunikaci (*-slav*, *-bor*, *-mír*). Prostřednictvím těchto komponentů mohla být parasystémově utvořeným formacím dodatečně přisouzena jistá motivace opřená o pravá antroponymická kompozita se stejným komponentem. b) Ve funkci předního členu vystupovaly substantivní, adjektivní, pronominální, verbální a adverbální komponenty stejně jako v případě ostatních složených substantiv. Slovtvornou strukturou kompozit byl ovlivňován i výběr zadních členů, neboť pro ně platila též omezení jako pro apelativní a na ně navazující antroponymické složeniny. Zadními členy se mohly stát pouze základy substantivní, adjektivní a verbální. Není tedy opodstatněné tvrzení (Svoboda, 1964, s. 56, 99), že se některá stč. antroponyma s dvěma základy tvořila libovolnou kombinací těchto základů, tj. mechanicky. Kdyby bylo spojování komponentů mechanické, nic by nebránilo vytvoření antroponym se

zadním členem pronominálním (*“*Miromoj*“, *“*Lutovša*“), nebo adverbialním (*“*Mirodoma*“), ale tyto základy jsou v českých antroponech — stejně jako v ostatních složených substantivech — pouze členem předním (*Mojmír, Všemi-la, Domaslav*). Z týchž důvodů neobstojí ani výklad W. Wenzela (Wenzel, 1999, s. 163–164) hledající řešení ve skutečnostech mimojazykových. W. Wenzel je přesvědčen, že složená antroponyma, která nemají z dnešního hlediska žádný smysl (stč. *L'utomír, Sudislav*), odrážejí příbuzenské vztahy (příbuznost se měla vyjadřovat pomocí stejného komponentu). Např. jména dětí obsahovala jeden komponent složeného jména otce nebo jiného příbuzného (sourozenci *Domyšl, Godimysl, Našemysl*, Wenzel, 1999, s. 164). Ale zdá se, že skutečnost je mnohem složitější. Spojování dvou komponentů bez ohledu na sémantiku výsledné formace nebo obdobné spojování založené na jejich „značně volném významovém vztahu“ (viz též Hosák-Šrámek, *Soběchleby*, 1970, s. 472) nenacházíme jen při tvoření jmen jednotlivců, nýbrž i při tvoření expresivně zabarvených přezdívkových jmen obyvatelských a jejich prostřednictvím pak v některých jménech místních, např. *Litochleby, Zbizuby* (Šmilauer, 1960, s. 80–81), zcela vyloučeno nebude patrně ani v terminologii. Z toho plyne, že je typické pro parasystém. Možnost spojovat zdánlivě nespojitelné přesahuje hranice slovtvorných způsobů; podobné případy nacházíme např. v pomístních jménech, v názvech polí *Velká Maličká, Malá Maličká, Dlouhý kroužek* atp. (Pleskalová, 1992, s. 85).

Lze tedy právem předpokládat, že tvoření proprií má zvláštní pravidla, která umožňují produkovat vlastní jména bez ohledu na jejich původní (apelativní) sémantiku. Kdyby byl výběr komponentů v antroponech řízen příbuzenskými vztahy („otec *L'utobor*, *syn *L'utomír*“), spojovaly by se bez jakéhokoliv omezení, ale my víme, že tomu tak není. Dalším závažným argumentem jsou podobně utvořená jména pomístní a obyvatelská, v nichž o žádné rodinné vztahy nejde. Zbývá dodat, že volba komponentů založená na příbuzenství by se zcela jistě odrazila v některém z historických dokladů 11.–15. stol., ale údaje provázející stč. osobní jména o něčem takovém (podle Pleskalové, 1998, a Svobody, 1964) nevypovídají. Je mnohem pravděpodobnější, že možnost tvořit propria bez ohledu na jejich původní apelativní význam představuje specifický rys parasystému (a v něm především proprií), jehož mohlo být využíváno k nejrůznějším účelům, v některých jazycích třeba k vyjádření příbuznosti.

K volnějšímu spojování komponentů docházelo asi nejdříve uvnitř kompozičních typů (*Jaroslav — L'utslav*), ale brzy začaly jednotlivé kombinace přesahovat jejich hranice, protože mnohé antroponymické komponenty se neomezovaly jen na typ jediný (*Jaroslav, Váceslav*). Jejich výsledkem bylo několik nových, parasystémových typů nevýznamného postavení, např. osobní jména s předním členem adverbialním a zadním substantivním — *Domamír*, Pleskalová, 1998, s. 30.

Naše pozorování chtělo poukázat na společné rysy speciálních pojmenovacích soustav i na důsledky, které z nich vyplývají. Domnívám se, že bohatý materiál stč. antroponym poskytl dostatek podnětů k zamyšlení nad parasystémem i onymickou slovtvorbou.

LITERATURA

- DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov. Praha 1962.
- DOKULIL, M.: Jména nositelů vlastnosti. In: F. Daneš, a kol. (red.), Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen. Praha 1967, s. 281–406.
- DOKULIL, M.: Tvoření slov. In: M. Čechová a kol., Čeština — řeč a jazyk. Praha 1996, s. 76–132.
- HAUSENBLAS, K. — DOKULIL, M.: Jména nositelů substančního vztahu. In: F. Daneš a kol. (red.), Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen. Praha 1967, s. 407–433.
- HOSÁK, L. — ŠRÁMEK, R.: Místní jména na Moravě a ve Slezsku 2. Praha 1980.
- KNAPPOVÁ, M.: Rodné jméno v jazyce a společnosti. Praha 1989.
- KNAPPOVÁ, M.: Jak se bude Vaše dítě jmenovat? Praha 1996.
- KOPEČNÝ, F.: Průvodce našimi jmény. Praha 1974.
- NĚMEC, I.: Vývojové postupy české slovní zásoby. Praha 1968.
- NĚMEC, I.: Rekonstrukce lexikálního vývoje. Praha 1980.
- PLESKALOVÁ, J.: Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku. Jinočany 1992.
- PLESKALOVÁ, J.: Tvoření nejstarších českých osobních jmen. Brno 1998.
- SVOBODA, J.: Staročeská osobní jména a naše příjmení. Praha 1964.
- ŠLOSAR, D.: Slovotvorba. In: A. Lamprecht — D. Šlosar — J. Bauer, Historická mluvnice češtiny. Praha 1986, s. 251–316.
- ŠLOSAR, D.: Opyt razrobotki optimal'noj modeli dlja sravnenija rodstvennyh jazykov v oblasti slovoobrazovanija. In: G.P. Neščimenko (red.), Sopostavitel'noje izučeniije slovoobrazovanija slavjanskich jazykov. Moskva 1987, s. 116–121.
- ŠLOSAR, D.: Substantivní kompozita typu V-(K)-S v češtině. NŘ, 77, 1994, s. 147–152.
- ŠLOSAR, D.: Jsou kompozita typu V-(K)-S produktivní? NŘ, 79, 1996, s. 192–195.
- ŠLOSAR, D.: Česká kompozita diachronně. Brno 1999.
- ŠMILAUER, V.: Osídlení Čech ve světle místních jmen. Praha 1960.
- ŠRÁMEK, R.: Úvod do obecné onomastiky. Brno 1999.
- WENZEL, W.: Jana Pleskalová: Tvoření nejstarších českých osobních jmen, Brno 1998. Lětopis, 46, 1999, s. 161–166.

ÜBER DAS SOGENANNTTE PARASYSTEM

Der Beitrag befaßt sich mit dem Parasytem, d. h. mit einem sekundären System, das auf dem Hintergrund des appellativischen Grundsystems durch Propria, Termini und expressiv gefärbte Wörter gebildet wird. Aufgrund des umfangreichen Materials der altschechischen Personennamen wird das Teilparasytem der Anthroponyme vorgestellt, die Aufmerksamkeit wird gleichfalls den Spezifika sowie den Zügen gewidmet, die für das ganze Parasytem gültig sind. Als der ausgeprägte Grundzug erweist sich eine spezifische Parasytembildung, die auf freieren Derivations- und Kompositionsregeln beruht und über eigenständige Formantien sowie Wortbildungstypen verfügt.

Jana Pleskalová
 Ústav českého jazyka
 Filozofická fakulta MU
 A. Nováka 1
 660 88 Brno
 pleskalo@phil.muni.cz